

СТАТТІ

350-річчя Національної революції XVII ст. в Україні

В. А. СМОЛІЙ (Київ), В. С. СТЕПАНКОВ (Кам'янець-Подільський)

Українська національна революція 1648—1676 рр. крізь призму століть*

Висловимо кілька суджень щодо фактів про погроми православних церков і монастирів. Адже це дуже важливо для висвітлення суті боротьби, її ідеологічних знамен. Джерела свідчать, що відбувалися лише рідкісні випадки нападів на них з боку окремих загонів. На визволеній території Б. Хмельницький відразу ж ужив найрішучіших заходів, щоб не допустити подібних інцидентів. Нами не виявлено даних про випадки акресії щодо храмів на черпах Київщини, Житомирщини, Поділля, Галичини тощо. Є лише опис в поемі Б. Зіморовича "Козаччина" нападу під час облоги українцями Львова восени 1648 р. на церкву св. Юри, її пограбування й винищення осіб, котрі намагалися там заховатися. І. Франко, проаналізувавши ці свідчення в контексті даних інших джерел, прийшов до такого висновку: по-перше, Б. Зіморович не був у Львові під час його облоги; по-друге, найголовніші свічки цих подій, кочрі писали по свіжих слідах, С. Кушевич Ч'а К). Чехович жодним словом не обмовилися про трагічні події в церкві св. Юри (мало цього, сам же Б. Зіморович у своїй праці, присвяченій ісч'орії Львова, не згадує про них); по-третє, даний опис ріпії є тенденційною видумкою, склеєною зі звісток про спалення Брюховичів, розправу у Високому замку, козацьку наругу над кістками кнйя Збаразького в Збаражі'.

Про це свідчення поетичною характеру можна було б і не згадувати, якби останнім часом воно знову не счало використовуватися як доказ руйнівного характеру національного повстання українців у 1648 р., відсутності в них духовних і моральних цінностей (адже однаково різали чужих і своїх, без різниці грабували її спустошували свої й чужі святині тощо). Як стверджувала Н. Яковенко, "армія Хмельницького в поході на Львів і Замости восени 1648 р. грабувала й руйнувала однаково і людей чіа власних етнічних теренах... і на території польської Замойщини, де католицьким храмам дісталосся те ж саме, що трохи раніше — руським (підкреслено нами. - Лит.)". При цьому зроблено посилення на "детальне зіставлення фактів" у стачті польського історика Ю. Пулцвартка"².

Давайте візьмемо працю згаданого автора "Найдаальший західний похід військ Богдана ХмелчзЧицького - - міф і реальність" і подивимося на "зіставлення фактів", які б свідчили, що погроми вояками української армії православних церков у Західній Україні проводилися у такій же мірі, як католицьких храмів на терені польських земель. І що ж ми надibuемо? На с. 78 чигаємо, що взявши величезний відкуп зі Львова і "пограбувавши схизматицьку катедрu св. Юра", рушила велика

Продовження Почаюк лив.: Укр ісл /кури -- 1998 — №1

армія для облоги Замостя; на с. 80: "Грабуючи міста її двори, костьоли і церкви, кляйїтори, нагромадили козаки величезні матеріальні багатства" (де були пограбовані церкви, не вказано); нарешті, на с. 85: "Пограбування козаками православної церкви св. Юра у Львові не було лише одиничним випадком" ¹. І це все! Всі наведені істориком "детально й представлені факти" про погроми українськими підрозділами православних храмів у Західноукраїнському регіоні. Про опустошення ними і гагарами поселень справді немало сказано, але про напади на церкви і монастирі нічого конкретного не говориться. А на основі двічі використаної (К). Пулдвартком недостовірної інформації про пограбування койками церкви св. Юри вдаватися до названих вище узагальнень с, м'яко кажучи, не зовсім коректним.

У наступні роки революції відбувається швидкий розвиток національної самосвідомості, стрижнем якої виступала державна ідея. Вона була розроблена в основних рисах Б. Хмельницьким у першій половині 1649 р. В чому полягала її суть? По-перше, гетьман обґрунтував право українців на створення власної держави в етнічних межах їх проживання; по-друге, проголосив незалежність утвореної держави; по-третє, висунув положення соборності Української держави; по-четверте, вбачав у козацькій Україні спадкоємницю Київської Русі, засвідчуючи тяглість розвитку української нації, відновлення процесу державотворення, перерваного експансією сусідніх держав ⁴.

І з цього часу, як справедливо зазначав М. Грушевський, програма незалежності від Польщі вже не сходила зі столу Б. Хмельницького \ Попри всі складності боротьби, вимушені поступки, прорахунки, гетьман неухильно прямував до її реалізації (за визнанням польського гетьмана С. Потоцького, "цього чоловіка не нахилить до щирої покори Ії миру жодні докази") ⁶. 20 жовтня 1655 р. у листі до львів'ян підкреслював: "А що нам Господь Бог поміг визволити Україну свою руську, при цьому я стою" ⁷. Водночас під час переговорів з послом шведського короля Карла X поставив вимогу, щоб його армія не вступала в "Гуську землю" ⁸. А під час розмови з посланцем польського короля Яна Казимира С. Лубовіцьким звернув увагу на можливість замирення України з Річчю Посполитою лише за умови, якщо її уряд повністю відмовиться від претензій "до всього Руського князівства" в кордонах етноукраїнських земель (включаючи Львів, Володимир, Ярослав, Перемишль) ⁹. Не випадково М. Грушевський, незважаючи на далеко не завжди об'єктивну критику діяльності гетьмана, все ж констатував: "Як відомо всякого обзнайомленому з фактами української історії, Хмельницький був не тільки яскравий автономіст, але й доста свідомий носитель державної української ідеї (підкреслено нами. - Авт.)" ¹⁰.

Зауважимо, що з'ясування розробки Б. Хмельницьким програми створення незалежної соборної Української держави залишається серйозною науковою проблемою даного періоду розвитку революції (адже дозволяє виявити не лише рівень політичної самосвідомості еліти, але її сутність революційних подій, мету національно-визвольної боротьби). Тим паче, що окремі вітчизняні дослідники продовжують заперечувати наявність в українській еліті політичної платформи розбудови національної держави. Наприклад, С. Горстко, дійшовши висновку, що "середньовічний рівень мислення Б. Хмельницького відповідав рівню мислення певних верств населення, які вірили в доброто короля..." й така "форма свідомості не дозволяла думати про незалежність, самовладне, окреме правління", в одній із своїх праць взяв на себе "сміливість" висловити гетьманом міркування з приводу розбудови Української держави під час переговорів в лютому 1649 р. з посольством А. Кисіля охарактеризувати "п'яною чи напівп'яною маячнею" ¹¹.

На думку С. Макарчука, "одної цитати в запису польського автора (члена польського посольства А. Кисіля львівського підкоморія В. М'яскового. -- Авт.) недостатньо, щоб стверджувати, що вже на початку 1649 р. Б. Хмельницький намірився визволяти саме руський народ, чи тим більше робити державу руського народу... І хоч слова підкоморія нібито возвеличують Хмельницького за його високі національні почуття, брати їх за чисту монету не можна". Автор дійшов висновку, що в політиці гетьмана "пріоритет в багатократ над ідеєю національного визволення всього народу надавався завданню створення станової козацької держави, і зовсім не обов'язково, щоб така держава обіймала всю українську етнічну територію". Задля руху вперед "української державної справи, гетьман не перевів у практичну площину завдання національного визволення українського народу..."¹⁴.

Н. Яковенко, критикуючи висловлені в монографії "Богдан Хмельницький" авторами цієї статті міркування про наміри українського уряду боротися за державну самостійність та зосередження ним зусиль, після укладення в 1654 р. договору (Моековією, па вирішенні найголовнішого швдання - воз'єднання в межах держави усіх українських земель (назвавши їх "чекашю-пропагандистськими фразами"), поставила під сумнів існування таких планів у гетьмана, посиляючись на гігантський клубок "суперечливих фактів і суб'єктивних алюзій, якими оповиті дев'ять бурхливих років гетьманування Хмельницького - людини, як говорили сучасники, "з тисячею штук", чиї словесні заяви лише дуже наївна людина здатна ототожнювати з реальними намірами"¹⁵. При цьому зроблено посилання на працю Я. Федорука з таким коментарем: "Зіставлення фактології першого періоду війни з песимістичним висновком щодо можливості однозначного тлумачення політичної платформи Хмельницького див.: Федорук **Я. Зовнішньополітична діяльність...** С. 1–65)" (виноска №6)¹⁴.

Дозволимо собі не погодитися з аргументацією шановної п. опонентки. По-перше, Я. Федорук, цілком справедливо звернувши увагу на складності вивчення політичних поглядів Великого гетьмана, проаналізувавши зміст лютневих переговорів (1649 р.) з посольством А. Кисіля, робить цілком однозначний висновок: "Ця комісія, безперечно, є головною подією в козацько-польських стосунках першої половини 1649 р. **Вона показує, наскільки рішучі плани гетьман збирався реалізувати в новій війні, що вже була неминучою; визволити етнічні українські території від польського панування, запровадити на них свої впливи** (підкреслено нами. - Авт.). Це стало головною ознакою всієї подальшої політики українського гетьмана до 1657 р." ¹⁵.

По-друге, оскільки виникла підозра щодо **відповідності** "словесних заяв" Б. Хмельницького його "реальним намірам", звернемося до оцінок сутності політичної програми гетьмана, даних представниками панівного стану Речі Посполитої. Так, в одному з листів віч 31 січня -1 лютого 1649 р. (ще до початку переговорів з Б. Хмельницьким) член польського посольства Л. Московський писав, що гетьман "величається князем Русі та Молдавії, трактує, торгується з Лупулом (молдавським господарем. - Авт.) за наші шкури"¹⁶. Повергаючись після завершення переговорів до Польщі, посли 8 березня звернулися з листом до короля, повідомляючи про їхні наслідки: "Ми використали всі способи, яких тільки могли придумати заради честі вітчизни, маєстату в.к.м., п.н.м. та підданства вірі, щоб вони (ці способи) могли послужити в ім'я батьківщини. Але ми застали Хмельницького, **який гак значно перемінився і через дії іноземних (правителів), і через самого себе, що йому вже не про козацтво (йдеться), тільки про володаря й князя руських провінцій, як він наказав звертатися до нього, хоч і скрито** (підкреслено нами. -- Авт.)"¹⁷.

За даними у травні 1649 р. автора "Секретної реляції", гетьман прагнув залишитися "при удільному Руському князівстві"¹⁸. В цей же час один з анонімних шляхтичів, сповіщаючи про початок наступу Б. Хмельницького, підкреслював, що той має намір створити незалежну державу, яка б простягалася від Перемишля до московських кордонів¹⁹. Не можна пройти повз донесення польського розвідника ксьондза С. Щитницького канцлеру С. Корицинському (осінь 1652 р.), в якому доводив до відома останнього, що дізнався про мету діяльності Б. Хмельницького, яка полягала в тому, щоб "абсолютно й незалежно від жодного монарха паїгувати і всі ті землі мати у володінні, які починаються від Дністра, йдуть до Дніпра й далі до московських кордонів... (підкреслено нами. — Авт.)"²⁰. У квітні 1656 р. в підготовленій королем інструкції послу до Криму Я. Шомовському наголошувалося на необхідності попередити хана про небезпеку для Криму виникнення в особі козацької України "сильного сусіда", оскільки гетьман "хоче собі самостійну державу з України вчинити"²¹. Перелік подібних свідчень можна продовжувати й далі, але гадаємо, що і цих достатньо для неупередженого науковця, щоб скласти об'єктивне уявлення (в найголовніших рисах) про мету діяльності й планів керівника Української держави.

У свідомості українців, особливо козацтва, пришвидшується розвиток елементів національної ідентичності, зокрема ідей спільності етнічного походження, "рідної землі", "Батьківщини", культури (переважно, мови, звичаїв, традицій), віросповідання. У ній розпочався вкрай складний процес утвердження національної державної ідеї, в чому важливу позитивну роль, як слушно звернула увагу В. Матих, відігравав "сприятливий психологічний ґрунт, вкорінений в свідомості українського суспільства ціннісними орієнтаціями його тодішньої провідної верстви-козацтва..."²¹. Польський історик другої половини XVII ст. В. Коховський наводить інформацію, що під час лютневих переговорів 1649 р. у Переяславі полковник Ф. Джеджалій заявив польським дипломатам: "Майте для себе Польщу, а Україна нам, козакам, належить"²³. Звертає увагу на себе твердження українського посла в Москві С. Мужилівського взимку 1649 р., що тепер Україна "стала вже їх, козацька земля, а не польська і не литовська" і в майбутньому козаки битимуться з поляками за те, "щоб їм всі ті місця, де живуть люди православної християнської віри, від поляків визволити..."²⁴.

Весною, за словами автора "Секретної реляції", "хлопство всієї України" покладало надії на Б. Хмельницького, сподіваючись, що "їх з підданства Речі Посполитої зможе звільнити"²⁵. Польський полковник А. Не забито вський у квітні 1649 р. сповіщав: "Чернь однак заявляє, що ляхів не впустить за Горинь..."²⁶. Керівник одного з українських посольств до Криму Федина у розмові з поляками піфеслив, що "спочатку швидше язик назад повернеться, ніж ляхи будуть над нами панувати"²⁷. 25 березня 1650 р. коронний гетьман М. Потоцький звертав увагу короля на те, що українці "доконче хочуть скинути з себе ярмо підданства, і дай Боже аби не задумували вчинити лінії між державою вашої кор. м. і тими провінціями, котрі посіли, щоб мати відокремлене від в. кор. м. володіння, як то загально говорять"²⁸. Є дані, що в жовтні цього ж року козаки свідчили: "Самі (тобто незалежно від Польщі. — Авт.) панувати будемо"²⁹. За словами шляхтича Ходорковського, на прикордонні (у Поділлі) заявляли: "Як нас ляхи зачеплять, побачать, що ми їх заженемо за Варшаву аж до Гданська"³⁰. На початку 1651 р. кам'янецький каштелян С. Лянцкоронський повідомляв у Варшаву про прагнення подолян "знищити ляцьке Ім'я"³¹.

Ця непримиренність до можливого відновлення у тій чи іншій мірі польського панування продовжувала жити в свідомості українців і в 60—70-х рр. Як писав один з панів у листопаді 1666 р., "все Військо Запо-

розьке і не менше хлопство Подністровське шукали різних способів, аби могли позбутися польського панування"³⁹. Автор трактату "Думка певної особи" констатував: "І по сьогоднішній день, упродовж двадцяти років Річ Посполита галасується з Україною, а як погано, то погано" •". Нарешті, вважаємо за доцільне навести слова секретаря короля Владислава IV Я. Л. Рудавського, котрий у 1656 р. емігрував до Аварії, з його праці "Польська історія" і поділяємо думку Ю. Мицика, що хроніст чудово усвідомлював сутність національно-визвольної боротьби українців ("Русі"), відзначаючи, що вони повертали "свої давні землі, висовуючи кордони Польщі аж до Вісли (підкреслено нами. — Авт.)"³⁴.

Характерно, що з другої половини 50-х рр., внаслідок колоніальної спрямованості політики Московії, жорстокого поводження воєвод і ратних людей, котрі часто вдавалися до масового винищення жителів міст і сіл, у національній самосвідомості розпочався процес формування спочатку неприязні, а згодом й відвертої ворожнечі до росіян, яка особливо яскраво проявилася під час повстання у Лівобережній Україні взимку й весною 1668 р.³⁵ Вже влітку 1658 р. гетьман І. Виговський повідомив московському послу П. Скуратову, що царські воєводи й вояки йому не потрібні й не приховував свого обурення тим, що росіянам "потрібен такий гетьман, щоб взяти за хохач і водити"³⁶. В кінці січня наступного року гетьман заявив російському посольству, що присягав цареві не "на тому, щоб бути московським воєводам в містах і щоб москалям панувати; ніколи цього не буде"³⁷. Під час розмови з цим же посольством полковник Г. Гуляницький висловив різке невдоволення тим, що московські вояки руйнують міста й села, чинять безчинства "гірше бусурман, турків і жидів"³⁸.

Серед частини еліти зростало усвідомлення того, що і Росія, і Річ Посполита виступають ворогами Української держави: "москалі", "помирившись з ляхами, з обох рук, себто Московської і Ляцької, нас військо Запорозьке і весь народ християнський український вирішили вигубляти і Україну, вітчизну нашу, дощенту розорити"³⁹. Яскравим взірцем цих настроїв слугує універсал-звернення до українського народу (кінець 1668 р.) одного з претендентів на булаву П. Суховія, перейнятого, за словами С. Шелухіна, щирою любов'ю до Вітчизни, ідеями її незалежності та соборності⁴⁰. Називаючи Батьківщину "осиротілою матір'ю Україною", він, по-перше, проводив ідею єдності, соборності козацької України ("однієї матері братства посполитого українського християнського народу по обох берегах Дніпра"); по-друге, закликав старигану припинити міжусобиці й об'єднатися для відсічі ворогам ("не слухати облудних грамот, написаних для розірвання єдності між лівобережними і правобережними українцями"); по-третє, підкреслював ворожість і підступність політики щодо України з боку російського і польського урядів; по-четверте, закликав виступити проти розподілу Української держави, передбаченого Андрусівським договором, й "стояти на смерть" за "Вітчизігу, що плаче"⁴¹.

Водночас продовжував залишатися сталий стереотип ненависті до татар і турок, який відіграв свою роль у провалі політичних планів П. Дорошенка опертися на протекцію Порти. У листі до нього від 19 грудня 1671 р. козаки, котрі підтримували М. Ханенка, різко критикували його за союз з Портою, бо бусурмани роблять з православних храмів "стайні, кухні і сромотні хліви", а татарин у місті — брат, а у полі "вовк, грабіжник і тиран"⁴². У цьому відношенні прикметною, за свідченням одного з джерел, видається поведінка мешканців подільського містечка Ягельниці, котрі у вересні 1672 р. знищили турецьку залогоу й, коли до них з'явився його власник підкоморій подільський, щоб умовити скласти зброю, обіцяючи в такому випадку пробачення з боку султана, відповіли йому: "Воліємо один на одному полягти, а ніж (бути)

підданими турчину, а тепер і тебе не хочемо мати за пана, бо піддався бусурманам". У зв'язку з цим їх назвали "гордими русняками" ⁴³

Вкрай важливо вивчити рівень національної свідомості еліти другої половини 50-х - першої половини 70-х рр. Торкнемося найсуттєвіших сторін. Насамперед, скористаємося даними джерел, що проливають світло на її позицію під час переговорів у першій половині 1657 р. зі Швецією і Трансільванією. Так, у кінці січня старшинська рада відхилила проект договору, запропонований Карлом X, і вирішила, за словами його посла Г. Веллінга, не вступати з королем у переговори до тих пір, поки він "не визнає за ними права **на всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова аж до Вісли** (підкреслено нами. -- Авт.). Прагнуть утримати те, що зайняли за допомогою зброї, бо їх би висміяли, коли б за такої можливості не відібрали земель, які колись втратили" ⁴⁴. Це визнання шведа для нас особливо цінне у двох аспектах. По-перше, воно засвідчує існування у свідомості старшини поняття "Україна" як назви території всіх етноукраїнських земель, а не лише Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств як терену вивореної держави. По-друге, промовляє про збереження в історичній пам'яті нації факту входження в минулому усіх українських земель до складу єдиної, окремішньої від інших, держави й існування в еліті волі домогтися тепер їхнього возз'єднання в межах козацької України.

Не може не викликати наукового інтересу інформація джерел про причини провалу цієї місії Г. Веллінга: шведський посол намагався залишити за Швецією Львів, Кам'янець-Подільський і Поділля до Бара, в той час як українці "жадали всієї Червоної Русі до Вісли", куди сягала "грецька віра" (тобто домагалися включення до складу держави всього Західноукраїнського регіону, оскільки добре відомо, що поляки не сповідували православної віри) ⁴⁵. У червні новолугу послу Швеції було оголошено про наміри українського уряду "отримати всю країну між Віслою і тутешніми місцями", яку вони нікому не віддадуть. Трансільванського посла також попередили, що не може бути й мови про передачу трансільванському князеві Дьєрдю II Ракоці земель, розташованих на схід від Вісли. Йолугу також були відомі розмови старшин про приналежність до Української держави території до Кам'янця-Подільського й далі до Львова, бо "ми здобули їх нашою зброєю без чужої допомоги" ⁴⁶.

В жодному випадку не можна ігнорувати такого важливого джерела вивчення національної свідомості, як народні пісні й думи в середині XVII ст. їх аналіз промовляє, як справедливо означав І. Франко, що українці мали ясну свідомість того, що Україна - це не Польща, яка розташована над Віслою, а вони і ляхи - то два різних народи ⁴⁷. Червоні окремі з них червоною ниткою проводиться Ідея необхідності вигнання загарбників з Вітчизни, під якою розумілися всі етнічні землі ("за річку Віслу", "в Польщу" тощо), й закріплення за нею назви "Україна" ⁴⁸.

Незважаючи на різке загострення соціально-політичної боротьби після смерті Б. Хмельницького (серпень 1657 р.) - трагічні події громадянських війн (1658-1663, 1668-1669 рр.); розкол старшини на різні угруповання, які часто займали діаметрально протилежні позиції й вели жорстоку боротьбу за владу; постійну агресію ззовні; розчарування у можливості виборення незалежності, а відтак посилення автономістичних настроїв; відмінність політичних поглядів гетьманів - все ж неприпустимо занижувати, а тим паче ігнорувати рівень національної свідомості політичної еліти, більшість представників якої, попри часту непослідовність і суперечливість у діях, моменти слабкості й відступництва, в душі (кожен по-своєму) любили "рідну Вітчизну-Україну" й стояли на державницьких позиціях, її трагедія полягала не у відсутності патріотизму, а в неспроможності консолідуватися навколо державної ідеї, підпорядкувати особисті політичні амбіції національним інтересам,

боязні утвердження міцної гетьманської влади, не кажучи вже про встановлення спадкоємного гетьманату.

Державотворча діяльність еліти проявлялася в кількох напрямках. По-перше, перебуваючи в надзвичайно складній геополітичній ситуації (Я. Дашкевич слушно зазначав, що "трагедія України у XVII столітті (та не лише в цьому), полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти лише під протекторатом одного з прихильників сусідів"⁵⁴), вона намагалася зберегти максимум державної самостійності, тому прагнула грати на суперечностях між імперіями (Річчю Посполитою, Московією й Портою), приймаючи й зрікаючись їхніх протекцій. "Ця нація, - переконував у 1671 р. один з польських дипломатів турецького колегу, -- все ж не с вам щира, бо собі чимало брала протекцій,...але всіх протекторів зраджувала"⁵⁵. Як пояснював у серпні 1671 р. коронному гетьманові Я. Собеському П. Дорошенко, "тому мушу вдаватися до іноземних протекцій, щоб цим вивільнити з неволі Україну"⁵⁶. І саме в цьому пошуку найоптимальнішого варіанту для розвитку Української держави слід шукати причини змін протекцій, а не в безпринципності й непостійності (хоча вони теж мали місце) гетьманів і старшин.

Так, І. Виговський, виступаючи прихильником створення Великого князівства Руського, прагнув, по-перше, включити до його складу всі етноукраїнські землі; по-друге, домогтися для нього в складі Речі Посполитої якщо не статусу суб'єкта федерації, то в крайньому випадку широкої політичної автономії⁵⁷. А ставши экс-гетьманом, з початку 60-х рр. переходить з позицій федералізму на позиції самостійництва (виношував плани створення незалежного від Польщі Українського князівства - Великого князівства Руського), яке, можливо, мало перебувати гад протекцією Порти⁵⁸; взяв активну участь у підготовці повстання 1664 р. у Правобережній Україні, за що був розстріляний поляками. Характеризуючи настрої старшини восени 1659 р., коронний обозний А. Потоцький повідомляв королю про їхнє прагнення "вчинитися вільними". На його переконання, вона вважала за найкраще, щоб "не бути ні під в. кор. м., а ні під царем; сподіваються вони цього домогтися, обманюючи і лякаючи в. кор. м. царем, а царя в. кор. м." За таких обставин, на його думку, українців можна повернути у підданство королю "лише однією силою іброю"⁵⁹. Яскравим підтвердженням правдивості сказаного А. Потоцьким служить розроблений старшиною Жердівський проект договору з Московією, що передбачав заборону перебування на території козацької України московського війська і воевод (за винятком Києва); вільне обрання козаками гетьмана; збереження існуючого статусу української православної Церкви; право на проведення самостійної зовнішньої політики; відкриття шкіл; присягу царя і бояр на умовах договору тощо⁶⁰.

Новий гетьман Ю. Хмельницький намагався зберегти незалежність внутрішньополітичного життя Української держави (в листі від 5 лютого 1660 р. до польського дипломата С. Бенсвського підкреслював: свого гетьманства "не хочу однаке підтверджувати ні від царя його милості, пана мого, грамотами; ні від його кор. м-ті привілеями і конституціями, бо вільно Війську Запорозькому, згідно бажання, і мати упродовж дня трьох гетьманів")⁶¹, добитися включення до складу держави частини земель Волині й Подільського воєводства (кордон з Річчю Посполитою мав проходити по ріках Прип'яті і Горині та західніше Меджибожа, Бара, Студениці)⁶². Обстоював у зносинах з польським урядом права й свободи "народу Руського"; гарантії і свободи православної Церкви; виключне право православної шляхти на заняття посад у Брацлавському, Київському і Чернігівському воєводствах й поперемінне з католицькою шляхтою у Руському, Волинському і Подільському воєводствах; право козаків брати участь у виборах короля, проживання у шляхетських маєтках; домагався ліквідації унії та ін.⁶³

Поділяємо міркування Я. Дашкевича про безпідставність характеристики істориками діяльності П. Тетері як "польського прислужника", "безпринципного кар'єриста" тощо й підгримуємо його оцінку цього гетьмана як "державотворчої особистості", оскільки той намагався домогтися возз'єднання козацької України, відновлення чинності умов Галицького договору, послідовно захищав інтереси православної віри на теренах всієї Речі Посполитої, сприяв розвитку освіти⁵⁹.

Вражаючу еволюцію політичних поглядів пережив протягом 1662—1668 рр. І. Брюховецький (як відзначав М. Грушевський, він першим проторував шлях, котрим пізніше пішов І. Мазепа)⁶⁰. Розпочавши з величезних поступок царату, гетьман згодом усвідомив згубність для "України вітчизни нашої милої" міжусобної боротьби й розколу серед еліти та суспільства, слабкості гетьманської влади, московської політики щодо України. Тому на початку 1668 р. він очолив антимосковське повстання у Лівобережній і Слобідській Україні, щоб добитися незалежності від Росії й возз'єднатися з Правобережжям⁶¹.

Як промовляють джерела, наказний гетьман Я. Сомко також виношував у 1662 р. плани розриву з Московією: "Час їм із холопства звільнитися і жити за своїми звичаями"⁶². На таких же позиціях стояв лівобережний гетьман Д. Многогрішний. За свідченням ніжинською протопопа С. Адамовича (початок 1669 р.), той у тісному колі висловлював думку, що "нам потрібно того, щоб у нас в Малій Росії і нога московська не стояла"⁶³. Не приховував обурення поступкою російським урядом частини українських земель Речі Посполитій. В розмові з піддядчим М. Савіним у кінці 1671 р. гетьман підкреслив: "Якщо царська величність дозволив наші землі потроху віддавати королю, то нехай би віддав уже нас усіх, король нам буде радий. Але в нас є на цьому боці війська тисяч зі сто, будемо боронитися, а землі своєї не уступимо. Чекав я до себе царської величності милості, а царська величність дозволив нас у неволю вищати"⁶⁴. Підданий тортурам після позбавлення влади, він мав мужність заявити катам, що "бути у царської величності в підданстві не хоче"⁶⁵. Наказний гетьман Г. Дорошенко (брат П. Дорошенка) попередив восени 1668 р. московського посланця І. Рославлева, що "примусити нас до підданства мимо нашої волі важко: ми за свої вільності до останньої людини помремо"⁶⁶.

Особливо наполегливо й послідовно боровся за реалізацію державної ідеї П. Дорошенко -- найбільш обдарований з-поміж усіх гетьманів України після смерті Б. Хмельницького. Як показали його переговори з російським урядом на початку 1668 р., він виступав за об'єднання в межах держави всіх етноукраїнських земель, включаючи Перемишль, Ярослав, Львів, Галич і Володимир. Саме визнання козацької України в цих кордонах було однією з вимог до турецького султана при обговоренні умов прийняття ним протекції Порти⁶⁷. В кінці 60-х - на початку 70-х рр. польські політики постійно звертали увагу на його "ненаситне бажання держави окремішньої"⁶⁸. Один із senatorів у квітні 1670 р. наголошував на тому, що прийняття турецької протекції розглядалося П. Дорошенком лише як прикриття для здобуття повної незалежності від Речі Посполитої і витворення удільної держави на зразок Молдавії чи Трансильванії⁶⁹. У середині квітня підканцлер А. Ольшевський у листі до люблінського воєводи підкреслював наміри українського гетьмана та його соратників "вчинити народ Руський удільним і незалежним краєм". У написаній після укладення Острозької угоди (осінь 1670 р.) "Реляції" польських комісарів відзначалося його бажання "володіти Україною", кордон якої мав проходити від "Кракова, як річка Вислок впадає до Вісли, тобто цим боком од Вісли просто на Казімеж; від KaŹimeжа взявши, через Литву аж на Білу Русь до Жмуди, взявши до Смоленська цим боком Дніпра..."⁷¹ В 1672 р. Я. Собеський звертав увагу

сейму на прагнення П. Дорошенка "(визначити) краю Руському кордони по Люблін і Краків, в цілому там, куди лише заходять імена та церкви Руські" ⁷². Саме ч цих міркувань гетьман не визнавав права за польським королем на вживання титулу князя Руського ⁷³.

Тому не дивно, що правлячі кола Речі Посполитої (як і, до речі, Московії) докладали максимуму зусиль для послаблення позицій П. Дорошенка, розпалювання міжусобної боротьби серед еліти й козацтва, прагнучи не допустити, щоб "Україна мала бути відлучена від Корони Польської" ⁷⁴. Адже, за визнанням одного з її сановників, було б "непоправною втратою для Р(ечі) П(осполитої), коли б Ханенко (супротивник П. Дорошенка в боротьбі за булаву. -- Авт.) з Дорошенком помирилися", оскільки ця "незгода між ними є порятунком для Республіки (підкреслено нам. — Авт.)" ⁷⁵.

По-друге, в офіційних зносинах з урядами інших країн з кінця 50-х рр. чіткіше окреслюється тенденція еліти виступати не тільки від Імені Війська Запорозького, але й "російського", "руського", а з середини 60-х рр. вже й "українського" (правда, частіше все ж для означення найменування населення козацької України) народу з метою захисту його "вільностей і прав". Причому, у стосунках з Річчю Посполитою (цього не слід забувати) вона обстоювала інтереси не лише населення козацької України, але й українців, котрі проживали в складі Польщі й Литви ("де Руський народ і його мова"). Насамперед висувалася вимога зрівняння у правах православної Церкви з католицькою (повернення сиискостств, архієпископств, монастирів, церков; їхнього майна і володінь; рівноправності православного духовенства з католицьким; ліквідації унії), православних (українських) міщан у "вільностях і свободах" з польськими і литовськими; дозволу на відкриття навчальних закладів, у т. ч. академії у Києві, з викладанням української (руської), латинської, грецької мов ("Русь вчигися повинна"), а також друкарень, щоб можна було "вільно науки відправляти" й книги друкувати; надання права українській православної шляхті нарівні з католицькою обіймати посади в органах влади Речі Посполитої; запровадження "руської мови" до канцелярій Корони й Литви і вживання її для видання декретів ⁷⁶.

Маємо підстави висловити думку, що, вважаючи себе "народом політичним", козацтво, долаючи свою військово-політичну корпоративність (проблему її ролі вперше порушила Н. Яковенко ⁷⁷), все менше ототожнювало себе з козацькою Україною як країною (тому замість назви "Військо Запорозьке" частіше вживання термінів "Малоросія" й "Україна") і все більше розглядало себе вшськово-політичною елітою суспільства, яка виражає й захищає не лише свої станові інтереси, але й національні та державні.

Ще одне спостереження: на відміну від Речі Посполитої, в якій тільки шляхта вважала себе польським народом політичним, козацтво вбачало себе лише частиною українського народу, до якою зараховувалися також шляхта, духовенство, міщанство й навіть селянство. Звідси в офіційних документах часте вживання поряд з терміном "Військо Запорозьке" назв "народ наш Руський", "весь народ Руський" тощо. У цьому відношенні промовистим виступає трактування поняття "народу Руського" П. Дорошенком у проекті договору (1668 р.) з Портою: незважаючи на те, що "Руський народ" розділений між різними державами, він проживає на терені, починаючи від Перемишля, Самбора й р. Вісли, до Києва, Сєвська і Путивля, і є "всі суть козаки" ⁷⁸. Так вибувалася реалізація концепції народу, сформульована київським митрополитом Й. Борецьким у "Протестації" (1621 р.), за якою до українського народу зараховувалися не лише маєтні стани - шляхта й духовенство, але й "люд посполитий" (козацтво й селянство) ⁷⁹.

По-третє, в свідомості еліти з другої половини 60-х рр. вибуваєтьс я процес затвердження за витвореною державою назв "козацька Україна" чи просто "Україна". Не випадково в укладеному в жовтні 1672 р. турецько-польському Бучацькому договорі вона вперше в офіційному акті міжнародних відносин фігурує як "Українська держава". Водночас її населення починає частице називатися "українським народом"; інколи цей термін використовується і для назви всього населення етноукраїнських земель. Важливо зауважити, що, вживаючи назву "український народ" щодо мешканців козацької України, представники еліти завжди пам'ятали про існування "всього (цілого) Руського народу".

По-четверте, продовжувала жити ідея соборності не лише козацької України (як писав Ю. Хмельницький 5 лютого 1660 р. С. Беневському, "бо ми без тієї сторони Дніпра не є Військом Запорозьким, а та сторона -- без нас"⁸¹), а "Вітчизни своєї - України" в її етнічних межах. О. Апанович, В. Борисенко, В. Гарасимчук, М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Костомаров, І. Крип'якевич, Л. Мельник, Ю. Мицик, О. Оглоблин, Т. Чухліб, В. Шевчук й інші вчені переконливо довели, що такі гетьмани, як І. Виговський, П. Дорошенко та І. Самойлович, прагнули домогтися возз'єднання всіх етноукраїнських земель у межах єдиної держави. Ця ідея продовжувала жити і в останній чверті XVII - перші десятирічки XVIII ст. у серцях й умах патріотично настроєної старшини не лише Лівобережного гетьманства, але й Правобережжя, де вже були ліквідовані державні інституції⁸². Показовою в цьому відношенні виступає пропозиція на початку 1685 р. І. Самойловича Москві добиватися від польського уряду відмови від претензій на всі українські землі, бо "вся тогобічна сторона Дніпра, Поділля, Волинь, ПП'ляІшпя, Підгір'я і вся Червона Русь, де стоять славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заслав, Корець та інші, від початку існування тутешніх народів належали до російських монархів (тобто українських — у тогочасній термінології)"⁸³.

Невід'ємною складовою змісту події 1648 р. була соціальна боротьба селян, козаків і міщан. Доводиться констатувати, що останнім часом у вітчизняній історіографії окреслилася негативна тенденція ігнорувати її вивчення. Можливо, спрацьовує хибний принцип маятника: якщо раніше їй приділявся максимум уваги (у марксистському тлумаченні класової боротьби), *то* тепер жодної. Однак ця проблема продовжує залишатися однією з центральних, без з'ясування якої неможливо збагнути ні сутності революції, ні співвідношення і взаємовпливу національно-визвольного, релігійного й соціального аспектів боротьби. В зв'язку з цим торкнемося найголовнішого в її ро звитку.

Соціальний рух дістав помітного розмаху вже в кінці лютого -- березні 1648 р., коли охопив південь Київщини й Брацлавщини. З кінця травня він переростає у масове антифеодальне повстання, яке швидко поширюється на східні, центральні й західні райони України. Л. Кисіль одним із перших у кінці травня звернув увагу на те, що повстанці "піддають Bonfio й мечу лише один шляхетський стан", й висловив здогадку: розпочалася "жахлива Селянська війна". Дещо пізніше він констатував, що "до самого Буїу жодного шляхтича не залишилося: або втік, або впав трупом"⁸⁴. У кінці червня підкреслював, що "вже точно все селянство втягнулося в цю війну і або нам доведеться витяти хлопів і вчинити сігуствошення, або хлопви, бережи пане Боже, нас вистріляють"⁸⁵.

Твердження такого ж змісту знаходимо у свідченнях багатьох інших сучасників подій літа 1648 р. Наприклад, 20 липня литовський підстолій писав: "Україна вся повстала, кров шляхетська лється. Хлопства незліченна тьма вже майже все Брацлавське воєводство знесла"⁸⁶. В середині серпня брацлавський хорунжий Я. Дзик повідомляв з Тернополя про "невгамовну хлопську фурію", яка "не тільки не втихла, але щоденно,

щомиті зростає. Все хлопство поголовно збунтувалося в Україні і в Поділлі не менше..."⁸⁷. Київський підкоморій Ю. Немирич благав краківського воєводу С. Любомирського Івидіти організовувати допомогу; Для порятунку їхніх маєтків, "яким не так страшні поганські (татарські. - - Авт.) війська, як повстання наших підданих", бо тепер "такий великий страх

охоїтав усіх, що все живе оїжить, втікає і ледве що сотий залишається". Польські й українські пани відзначали існування в повстанців намірів "виїбати шляхетський стан"⁸⁹, надії, що вже тепер-то шляхтичі "над ними панувати не будуть", певності, що в майбутньому "панів не буде"⁹⁰.

На кінець липня форми соціальної боротьби, її масштаби свідчили, що вона вийшла за межі типової селянської повстання й переросла в Селянську війну. Вперше в українській історії вона охопила більшу частину земель (до листопада -- решту етпоукраїнської території) й супроводжувалася масовим вигнанням й винищенням панів, урядників, орендарів незалежно від їхньої національності та конфесії. Домінували насильницькі форми боротьби; відбувалися погроми шляхетських садіб і замків, канцелярій судових інстанцій, привласнення майна панів, урядників й орендарів, охоплення орних земель й сільськогосподарських угідь тощо. Незважаючи на виразно окреслені грабіжницький і розбійницький аспекти боротьби, жорстокість, що досягала крайніх меж, все ж її зміст полягав у ліквідації існуючої моделі соціально-економічних відносин, здобутті особистої свободи й утвердженні вільної (фермерського типу) власності на землю й сільськогосподарські угіддя тощо.

Впадає у вічі подібність боротьби українських селян зі змістом боротьби західноєвропейського селянства в період революції! XVI–XVIII ст. Так, німецькі селяни в 1524–1526 рр. відмовлялися від платежів і робіт, заявляючи, що не дозволять себе пригнічувати, як це відбувалося до цього часу. Нападаючи на помісти й замки, вони стверджували, що "не будуть виконувати жодних доручень" і "взагалі не хочуть більше мати панів"⁹¹. Під час Англійської революції селяни вимагали повернення до старого маноріального звичаю, до низьких рент, до фіксації і полегшення фінансів (платежів за допуск до держав), ліквідації станового верховенства і привілеїв дворянства й духовенства. В селах точилися розмови про те, що "джентрі...довго були нашими господарями, а тепер ми маємо нагоду самим стати юсподарями"; "уже в цьому році (1643. -- Авт.) ми не побачимо в Англії жодного дворянина"⁹². В роки Французької революції селяни заявляли, що "вони хочуть повної відмови від десятини і феодалних зобов'язань", щоб "не було більше ні сеньйорів, ні володільців десятин". Один з селянських проводирів в області Бурбоніє (1790 р.) говорив: "Ми тепер господарі", бо "вже прогнали частину дворян до чужих країн"⁹³.

Необхідно виділити дві найхарактерніші риси соціальної боротьби. По-перше, як свідчать джерела, із самого початку революції вона розвивалася у найтіснішому зв'язку і національно-визвольною і релігійною боротьбою (подібне явище мало місце в Нідерландській революції). І це не випадково, оскільки значну частину панівного стану становили поляки чи полонізовані покатоличені українці; окрім цього, як уже нами відзначалося, переважна більшість українського православного панства вірою і правдою продовжувала служити Польській імперії. Тому сучасники звертали увагу на те, що повстанці "винищують ляхів і шляхту"⁹⁴. Ця, за словами М. Стахів, єдність "національно-соціальної програми"⁹⁵ відігравала винятково важливу роль не лише в боротьбі проти національного й соціального гноблення, але і в процесі розбудови держави та становленні нової моделі соціально-економічних відносин.

По-друге, генератором соціальної активності селян і частково міщан виступав козацький ідеал, і боротьба за здобуття козацького імунітету (особиста воля, право приватної власності на землю, самоуправління)

набрала загальноукраїнського масштабу й реалізовувалася у масовому "показаченні". М. Голінський занотував у записах повідомлення віт 30 серпня, що "хлопство, збунтувавшись, у козацтво пішло" ⁹⁶. Згадуваний український посол у Московії С. Мужилівський у своїй "Записці" царю від 14 лютого 1649 р. зазначав: "Посполство дочувшися, же короля в землі немає, в козацтво все обернулося, так по сюй стороні, як і на туй Дніпра" ⁹⁷. Вони запроваджували на місцях "козацький присуд" і "козацькі порядки", що означало створення власних органів управління, які лягали в основу владних структур національної держави.

До грудня 1648 р. визначилися основні риси нової моделі соціально-економічних відносин: відсутність (за винятком монастирського) великою й середнього феодального землеволодіння, фільварко-панщинної системи господарства, кріпацтва й доменіального суду; особиста воля абсолютної більшості селян і міщан; утвердження дрібної власності на землю; вільний перехід селян і міщан до козацького стану; відсутність у суспільстві, як панівного, магнатсько-шляхетського стану.

Однак укладення 21 листопада 1648 р. перемир'я з урядом Речі Посполитої створило загрозу відновлення дореволюційних порядків, зокрема феодального землеволодіння, фільваркового господарства, кріпацтва, різноманітних форм визиску підданих. У ході подальших переговорів гетьман погодився на повернення до маєтків шляхти; були видані універсали, які зобов'язували селян і міщан вігдвати панам "всіляке шанування і послушенство" ⁹⁸. В одному з них (віднайденому нещодавно Я. Федоруком) від 21 грудня повідомлялося: "Завіряю їх м. м. й. п. шляхту повітів різних як релігії польської, так і грецької, аби в домах і по маєтках своїх у містах і по селах маючих, всіляку безпеку мали як для свого життя, так і проживання, від під'їзних всіляке вшанування тепер, яке і перед цим було...свавільників і шарпачів і к. м-ті і всій Речі Посполитій дозволяємо як ворогів Іромити. Для чого спеціально посилаємо пана Стефана Гирича, щоб таких без милосердя карав суворо, кожного, невідсилаючи до нас" ⁹⁹.

Необхідно відзначити, що соціально-економічна політика Б. Хмельницького з цього часу і до його смерті визначалася виваженістю й гнучкістю. Попри суворі розпорядження й накази селянам і міщанам щодо виконання повинностей на користь панів (вони виходили, як правило, після укладення угод з польським урядом, коли гетьману доводилося виконувати їхні умови) й проведення курсу на перетворення козацтва у привілейований стан, він не вдавався до використання силових важелів для відновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин, намаїався уникати втручання у стосунки панів і підданих. Наприклад, Київська березнева розширена старшинська рада (1650 р.), обговоривши питання відновлення панського землеволодіння, вирішила: заборонити перебувати до маєтків шляхтичам-католикам й надсилати туди військові загони; зобов'язати панів "якнайскромніше поводитися з під'їзними" й задовольнятися в основному прибутками з шинків і млинів ¹⁰⁰.

Повернемося до характеристики подій соціальної боротьби протягом 1649 р. Якщо на герені Західного регіону шляхті вдалося за допомогою польських військ відновити до лютого своє панування, то її спроба повернутися до маєтків у козацькій Україні зазнала повної невдачі. 21 січня А. Кисіль писав бралу: "Весь плебс ще до цього часу перебуває озброєним у козацькому титулі..." ¹⁰¹. В кінці лютого польські комісари доповідали у Варшаву, що "нікому не вільно (повернутися) до своїх маєтків, а ми, котрі їх тут маємо, дивимося на них лише здалека" ¹⁰². М. Голінський зафіксував "новийгу", що надійшла з козацької України. "Хлопи не хочуть бути підданими панів, а (прагнуть) бути собі вільними" ¹⁰³. З'являються відомості, що Показачені селяни і міщани не

допускають укладення Б. Хмельницьким міцного миру з Польщею ("замаскувавши собі вільність від робіт, на те не дозволять"¹⁰⁴). В листі королю від 8 березня комісари звертали його увагу на те, що "злість численного озброєного плебсу не може стримати й сам Хмельницький, хоч би й захотів (цього), а якби захотів відкрити цей намір, то загинув би в ту ж мить"¹⁰⁵. А. Кисіль одним з перших у Речі Посполитій збагнув основну причину цієї зятості покозачених мас: "Не має надії на мир, бо ці всі, котрі вже виламалися з підданства панам і ввійшли в козацький титул, миру не хочуть, бачачи в мирі своє повернення до підданства (підкреслено нами. -- Авт.), а с їх у десять разів більше ніж Війська Запорозького"¹⁰⁶.

Мобілізація Б. Хмельницьким у травні війська й підновлення воєнних дій викликали нову хвилю масового покозачення населення. За визнанням Л. Кисіля, "вії Дніпра до Стиру, все повністю покозачилося"¹⁰⁷. Взявшись за зброю, селяни і міщани заявляли: "Ми стоїмо на ттагу, щоб жодного шляхтича не було" і запевняли про наміри "вигати всю шляхту"¹⁰⁸. Захоплені до полону козаки в липні повідомили полякам, що "всі на голову вийшли з України, в домівках zostалися лише баби й діти, в цілому лише непридатних для війни залишив для жнив"¹⁰⁹. Характерно, що ця інформація повністю підтверджує свідчення Самовидця: "Так усе, що живо, поднялося в козаццю, же заледво знайшов в яком селі такого чоловіка, жеби не міл або сам, або син до войска йти, а ежели сам нездужал, то слуїу паробка послал, а иніе килко їх было всі йшли з двора, тил ко одного зоставали, же трудно было о наймита"¹¹⁰.

Всупереч укладеному Зборівському договору, що передбачав відновлення панського землеволодіння й феодальної залежності селян і міщан, останні продовжували чинити сильний спротив (всупереч рошорядженням українського уряду) поверненню шляхти до маєтків. Вперто стояли на тому, що хочуть буги "собі вільними" й не мати "над собою дідич них панів"¹¹¹. Складною залишалася ситуація і весною 1650 р. Як читаємо в М. Голінського, "хоча панів за універсалами Б. Хмельницького впускають до маєтків, але так їх шанують, що самі над ними панують; а інших вбивають"¹¹². Один з панів скаржився, що "не їдмають нам хлопи біля Бару, а тим паче за Баром і в Подністров'ї жодних маєткових повинностей виконувати і панів своїх слухати чи у послушенстві у панів залишатися"¹¹³. Певною мірою сказане ним перегукується і думкою А. Кисіля, що в маєтках селяни прагнули або зовсім не мати податків, або мати їх дуже малими і "лише номінально буги піщаними"¹¹⁴. Навіть після поразки українського війська Ігид Берестечком (кінець червня 1651 р.) повсталі селяни і міщани Поділля «являли шляхті: "Краше загинути, ніж панам звикле послушенство віддавати. Якщо Хмель програв, ми можемо виграти...""¹¹⁵. Після укладення 28 вересня 1651 р. Білоцерківського договору повстанці звернулися з листом до гетьмана, повідомляючи, що "будемо воювати, а працювати до панів не підемо"¹¹⁶. Взимку і весною 1652 р. відбувалося масове переселення подільських селян і міщан до Молдавії. Водночас з небаченою силою розгорнувся опришківський рух. За визнанням польною гетьмана М. Калиновського, "опришки подністровські чинять великі злочини. Нападають на шляхту, розбійничають по шляхах, нападають на міста; палять, стинають, пустошать... знесли все Поділля..."¹¹⁷.

Врешті-решт український уряд після розгрому польського війська під Батогом (початок червня 1652 р.) де-факто пішов на визнання найголовніших соціально-економічних завоювань 1648 р., що ознаменувало завершення Селянської війни на терені Української держави (поразка революції у Західному регіоні привела до реставрації туг феодальних порядків, що існували напередодні 1648 р.), чого, наприклад, не можна сказати про Селянські війни в Росії й Німеччині. Навіть під час

Англійської революції збереглося держання - копільд і всі зв'язані з ним селянські повинності й права лордів манорів, уціліла також десятина¹¹⁹. Нагадаємо, що українські селяни добилися ліквідації фільварко-пашчинної системи господарства, великого й середнього феодального землеволодіння (за винятком монастирського), кріпацтва й різних форм феодальної залежності, особистої свободи, права власності на землю й сільськогосподарські угіддя, права вступу до козацького стану. По суті, відбувся глибокий революційний переворот, соціально-економічні наслідки якого в сфері аграрних відносин виявилися масштабнішими, ніж це мало місце під час Нідерландської та Англійської революцій.

Проте цей величезний успіх революції не був ствердженні! відповідним законодавством, а ві/пак і де-юре - не визнаний українським урядом, як це, наприклад, мало місце в роки Великої Французької революції, коли законами від 17 липня 1793 та 18 травня 1794 р. скасовувалася "всяка повинність чи рента, заплямована... найменшою ознакою феодалізму" і селянин ставав вільною особою, вільним власником землі¹²⁰. Це скасування в козацькій Україні феодальних відносин "шаблею" без скріплення "пером" - відновлених юридичних актів - зберігало правове поле функціонування феодального законодавства (наприклад, Литовського Статуту)¹²¹, що створювало сприятливі умови для відновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин.

Так, у договорі 1654 р. з Московією було зафіксовано принципове положення про послушенство як форму соціального визиску селян (скласти 60 тис. реєстр і визначити, "хто буде козак чи мужик"); у схвалені російським урядом проєкт української сторони констатувалося положення; ми самі розглянемо, "хто козак той у вільності козацькій! жити буде, а хто простий, той стане повинність за звичаєм його царській величності віддавати, по-давньому"¹²¹.

Далеко не простим залишається питання і з козацькою власністю на землю. Де-факто козаки користувалися всією повнотою власності на землю й вели господарство фермерською гину. Однак де-юре вона мала "родиму пляму" феодальної власності, оскільки обумовлювалася необхідністю вибування власним коштом військової повинності на користь Війська Запорозького, тобто держави. В протилежному разі втрачали право перебувати в складі козацького стану, а відтак - і всі козацькі права на землю¹²². Маємо про це кілька свідчень джерел. Так, на початку 1664 р. гетьман П. Тетеря й старшини висловлювали обурення тим, що чимало козаків відмовилися з'явитися до Війська, пославши замість себе парубків й інших осіб, хоча зобов'язані були "власними особами виправляти цю службу". Тому вирішили; "їх слід виписати (з козацького реєстру) на майбутні часи і, щоб виконували тоді послушенство своїм панам (тобто стали селянами. Авт.)"¹²³. Весною цього ж року російський офіцер Г. Косоков повідомив до Москви про небажання частини козаків Лівобережжя нести військову службу: посилають "то наймитів і вівчарів і малих хлопців, братію і дітей козацьких; а самі, государ, козаки живуть у домах своїх, на твою великого государя службу не йдуть"¹²⁴.

Існувало кілька факторів, які містили загрозу реставрації феодальних відносин.

По-перше, внаслідок відсутності законодавства, яке б розмежовувало власність молоді держави й селян, виникла ситуація, за якої вони разом почали виступати співвласниками землі, що неминуче вело до зіткнення їхніх інтересів. Справа в тому, що, з одного боку, прогнавши панів, урядників, католицьке духовенство, селяни, по суті, стали власниками землі, якою володіли до цього, а також вважали себе власниками землі, яку набували шляхом займанщини; з другого. - органи влади Української держави на місцях брали під свій контроль

процеси займанщини, проголошуючи землі колишніх феодальних власників власністю Скарбу Війська Запорозького, котрими тепер розпоряджався гетьман. Тому вільні військові села (у Ніжинському, Переяславському і Київському полках у 60-х рр. вони становили більше половини загальної кількості усіх населених пунктів) починають підлягати військовому Скарбу¹²⁵. За таких обставин з приходом до влади політичної сили, зацікавленої у відновленні (Модального землеволодіння, державні структури могли стати (що згодом й відбулося) в її руках дійовим інструментом для реалізації подібних намірів.

По-друге, серед молодшої еліти існувало досить значне угруповання (переважно вихідців із шляхти), яке не сприймало докорінних перемін у соціально-економічній сфері, прагнуло прибрати до рук побільше володінь, перетворитися у типових феодалів-землевласників й відновити до-революційні порядки. І процес соціальної еволюції старшини у Лівобережному гетьманстві (при всебічному сприянні Росії) пішов цим шляхом, шляхом феодалізації.

По-третє, найбільші вороги української незалежності Річ Посполита й Московія, залишаючись оплотом панщинно-кріпацького ладу в Європі, утверджуючи своє панування в Україні, слугували феодалізації соціально-економічних відносин, відродженню великого й середнього землеволодіння ґоїцю.

Незважаючи на зусилля частини старшини і шляхти, московського і польського урядів відновити панське землеволодіння й перетворити селянство у феодально залежну категорію населення, їм все ж не вдалося досягти до середини 70-х рр. особливо помітних успіхів. С дані, що на початку 1654 р. Б. Хмельницький розіслав було універсали по полках з наказом піде до маєтків і міст не випускати панів¹²⁶. Гетьман не вважав за можливе провести розмежування між селянами й козаками. Як повідомили в липні 1654 р. російському послу П. Протасьєву генеральний писар І. Виговський і миргородський полковник Г. Лесюцький, тепер не можна скласти 60 тис. реестру, бо зібралися "великим зібранням, хто був і не козак і той нині козак, а всі вони ставляться нарівні з козаками (підкреслено нами. — Авт.)"¹²⁷.

Хоча з 1656 р. окреслилася тенденція до збільшення кількості універсалів шляхті (котра визнавала владу українського уряду) про підтвердження її прав на володіння маєтками, Б. Хмельницький як і раніше утримувався від надання маєтків представникам еліти (тому вони нішком від нього домагалися з 1654 р. віч московського царя грамот на володіння маєтками). Український посол у Москві переяславський полковник П. Тетеря роз'яснив російським сановникам, що "у Війську Запорозькому володіти їм нічим не можна", і коли там довідаються про отримані від царя ним і родиною Виговських маєтки, то "їх усіх тоді ж повбивають"⁸.

На жаль, це визнання представника еліти, майбутнього гетьмана України, не привернуло до себе належної уваги науковців. А воно ж нашо́вхує на думку, що козацьке звичаєве право, наріжні принципи соціальної організації козацтва як стану, стояли на перешкоді виділення з-посеред нього верхівки, котра могла б володіти феодальними маєтками, тобто виступати безпосереднім визискувачем залежних від неї селян і міщан. Опосередковані свідчення про існування подібного бар'єру знаходимо і в інших джерелах. Так, у невеликому трактаті "Незгоди і заколот козацький після пактів 1659 р." (літо 1659 р.) анонімного автора визначається той факт, що надання шляхетства і маєтків групі старшин і заслужених козаків після ратифікації сеймом Гадяцького договору послужило однією з причин козацького повстання проти І. Виговського та його оточення. Більшість старшин і козаків, пише автор, з ненависті "взяли собі за образу велику, що їхні побратими над заслуги свої одні

нобілітовані, другі обтяжені подарунками, інші - маєтки і володіння вічним правом по діставали". Тому вирішили "усіх фаворитів королівських, почавши вії самого пана гетьмана, у пень витяти з жінками й дочками"¹²⁹.

Ще більш красномовним є повідомлення одного з шляхтичів, записане М. Голінським: обурені нобілітацією групи згаданих старшин і козаків, інші кошки заявляли, що "я в тебе за хлопа не буду, всі ми є рівними, жоден із нас пана мата не хоче і робити на нього не буде"¹³⁰. У березні 1662 р. запорозькі полковники І. Сірко та С. Туровець у гострій формі дорікали Я. Сомку за те, що разом з іншими старшинами бігає "з чортівським шляхетством лядзьким", а раніше (Із 1659 р.) "бігав на сейм задля титулів і маєтків"¹³¹. Під цим кутом зору значний інтерес становить висловлене кошовим гетьманом І. Брюховецьким у розмові з російським послом Ф. Лодіженським (кінець 1662 - початок 1663 р.) зауваження, що "хто де займе Ігусте місце землі і лугів і лісу й огорожить його чи окопає й поселиться зі своєю сім'єю", то може проживати, але "селян де на цих землях... хто собі зайняв, нікому не вільно тримати (накреслено нами. — Авт.)". Стверджував, що раніше у Війську Запорозькому так не було, щоб гетьман, полковники, сотники й інші старшини міщанами і селянами "в містах і селах володіли без королівських привілеїв"¹³².

Не враховуючи існування непримиренного ставлення з боку більшості козацтва (особливо шпорозького) до найменших спроб старшини перетворитися у панів, неможливо збагнути причини різкого загострення соціальних суперечностей восени 1657 - - на початку 1658 р., які весною вилилися в громадянську війну. Козаки Полтавського і Миргородського полків рішуче виступили проти спроб уряду 1. Виговського відновити шляхетське землеволодіння ("у всіх містах від себе панів понаставляв було"), конфіскацій козацьких володінь (чого не було за Б. Хмельницького), свавілля орендарів тощо¹³³. В цьому вони дістали повну підтримку з боку селян і частини міщан. За таких обставин соціальні виступи починають далеко не завжди збігатися з національними інтересами козацької України, навпаки, найчастіше (як це мало місце у 1658— 1663 рр.) у процесі державотворення відіграють деструктивний характер, різко послаблюючи її сили в боротьбі за незалежність, штовхаючи ті чи інші угруповання старшини до пошуку допомоги зовні.

Незважаючи на розкол Української держави влітку 1663 р. на два гетьманства й намагання урядів Речі Посполитої та Московії поглинути їх, козаки, селяни й міщани продовжували чинити мужній спротив наступу на їхні соціально-економічні свободи. Заходи Речі Посполитої на початку 60-х рр., спрямовані на реставрацію у Правобережній Україні дореволюційних порядків¹³⁴, викликали тут моїутнє повстання 1664— 1665 рр., яке мало як соціальний, так і національно-визвольний характер. Як повідомляв гетьман П. Тетеря правлячим колам Польщі протягом травня-липня 1664 р., ще ніколи "Україна не палала таким страхотливим бунтом як тепер" і посполиті "вперто тримаються московської протекції" і, незважаючи на власну погибель, продовжують боротися лише тому, "щоб не мати панів; вони не хочуть, щоб пани тримали їх "під своєю владою" й користувалися їхньою працею"¹³⁵. Польський анонімний автор ще на початку 1664 р. зазначав, що "вільні люди не могли терпіти зловживань з боку панів, тому й спалахували повстання"¹³⁶.

Шляхтич М. Калущовський влітку 1665 р. у листі до М. Цвірського. повідомляючи про вкрай складну обстановку в козацькій Україні та воленюбність її мешканців, попереджав про неможливість появи гам шляхти чи католицького духовенства: "1 не думай мешкати в Україні, хіба щоб у день і ніч стояв кінь осідланий (напоготові) і то, щоб був дуже прудким, не загнущаним і вправним; а спати (слід лягати) в інший

хаті і не на тому місці, де собі постелиш". Звертав увагу на міцність традицій опришківського руху на терені Східного Поділля, де "хоч би єзуїтів посіяли, то вродяться опришки" ¹⁰⁷. Сильний опришківський рух продовжував непокоїти польські органи влади й шляхту на окупованій території Подільського воєводства. Так, у 1665 і 1666 рр. генерал подільський М. Потоцький і подільський підкоморій звертали увагу шляхти воєводства на велику небезпеку від опришків й закликали її до боротьби проти цього "домового ворога" ¹¹⁸.

З утвердженням у Правобережжі влади П. Дорошенка виразно окреслився його курс на недопущення шляхти, урядників і державців до маєтків і сприяння розвитку козацького господарства. В березні 1670 р. польський уряд доручив посольству в'яснити в української сторони причини, чому "відповідно до Підгасцьких пактів (осінь 1667 р.) старост

І дідичних панів до маєтків не впускали". ЗІ свого боку гетьман дома гався від Варшави заборони прибуття до володінь шляхти під тим приводом, що вже понад 20 літ "козаки без дідичних панів, старост і урядників жили і в жодному разі не можуть буги у підданстві й послу шенстві панів" ¹⁴⁰. Влітку 1671 р. король М. Вишневецький у листі до козаків М. Ханенка не приховував обурення тим, що П. Дорошенко "не хоче, щоб пани свої посесії власні, лідичні маєтки свої в Україні відіб рали і тримали, але сам хоче буги удільним паном і володарем усієї України" ¹⁴¹. Автор трактату "Думка певної особи" висловив \$ цього приводу дуже цінне для розуміння специфіки соціальних відносин її ста новища селянства Правобережною гетьманства спостереження: "А чого б це до тих козацьких міст мали (люди) тиснутися?" Відповідь: "Тому, що там жодної нанніши ніколи не буде, бо і тепер її там немає (підкресле но нами. Лвт.) і так кажуть: "Раз її нам вважай господар наш великий, Хмельницький, батько наш так викоренив, то й до судного дня її не буде, бо він нас з неволі, ніби фараонової, вивів". Отак в імені Хмельницького мають цю надію, що ніколи не будуть робити панщини, кажучи, що їх) був Пророк і тепер по (його) смерті він завжди сідає біля одного столу з Г(осподом) Богом від обіду і до вечері. Поборів, подимних і такого ролу податків і не згадує! А якщо й випадє податок який за універсалом гетьманським чи полковницьким раз на рік, щонай-більш - два (податки) на тих, котрі не ходять на війну... і то не перевищить цей податок десятка з лишком золотих на рік, хоч би й з найбагатшої особи. А жодного іншого тягару на люд посполитий ніколи не буває, а особливо на козаків, бо кожен є вільним вояком" ¹⁴².

Подібним чином розвивалися події і в Лівобережному гетьманстві, де селяни прагнули зберегти за собою козацькі права й вільності. На початку 1663 р. В. Лодіженський дізнався від старшини, що вони "називаються всі козаками, па службу не ідуть, а государевою скарбу не платять також" ¹⁴¹. Намагання гетьманського уряду й російських воєвод перетворити їх у феодально залежну категорію населення різко загострювали час від часу соціальні суперечності. Першим грізним сигналом стало повстання мешканців Переяславського полку влітку 1666 р. Незважаючи на його придушення, показачення селян і міщан не припиняло-ся. В липні наступного року воєвода П. Шереметєв повідомляв до Москви, що в козацькі поліси стікаються з різних місць "не лише справ-жні козаки; з міщан і з поселян і їх міщанські працівники багато то людей називалися нині козаками і йдуть безупинно хто в який полк за-хотів". Зазначав: "Багато міщан і селян, не хочючи виплачувати тобі В. Г. податків, записалися в козаки" ¹⁴⁴.

На початку 1668 р. цей процес став масовим й охопив усе Лівобе-режжя. В джерелах читаємо, що "в селах і поселеннях мужики пішли всі в козаки", "міщани і поселяни в козаки пішли" і "в податках грошових і хлібних відмовляють". Полковник А. Мартинів заявив ніжинському

воеводі І. Ржевському. "Люди в Малоросійських містах вільні, вільно мужикам в котки писатися і він їх відсилати не буде"¹⁴⁵. Відомо, то даний рух переріс у велике повстання проти російської адміністрації й російських залог. Не припинялася соціальна боротьба і в наступні роки. Не випадково повстання російських козаків і селян під проводом С. Разіна активно підтримала частина українського населення, особливо у Слобожанщині.

Однією з особливостей соціальної боротьби були сильні прояви у ній час від часу анархо-охлократичної стихії, її роль у революційних подіях заслуговує на окреме спеціальне дослідження. Однак т очевидною перевага негативних (руйнівних) наслідків як для суспільно-політичного життя, розбудови держави, гак і виборення незалежності. Як свідчать дані деяких джерел, зокрема літопису Самовидця, в 1648 р. особливо помітний руйнівний аспект боротьби проявлявся в діях найбільш знедолених верств населення: "И на тот час туга великая людем всякого стану значним была и наругашия от посполитих людей, а шйболніе от Іултяйства, тоест от броварников, вынников, могилников, будников, наймитов, пастухов (підкреслено нами. -- Авт.), же любо бы який человек значній и не хотіл привязоватися до того козацкого войска, тилко мусіл задля позбитя того насмівиска и нестерпимих бід в побоях, напоях и кормах незвичайних..."¹⁴⁶

Це не випадково. І основний мотив такої поведінки зумовлювався, як на наш погляд, не тільки гостротою соціальних і національно-релігійних суперечностей, але, можливо, не в меншій мірі - психологією найбільш знедолених груп населення. Постійне гнітюче відчуття (усвідомлення) соціальної, а на ціп основі її особистої меншовартості; брутальне при/тушення інстинктів власності, свободи й самозбереження з боку представників панівного стану й державних структур; небачення соціальної перспективи сприяли гіпертрофічному розвитку всіх темних, руйнівних інстинктів, Іючупів, ідей (зздрощів, озлобленості, ненависті, ненаситного самоутвердження свого "я" навіть через смерть, знецінення вартості людського життя та ін.). З одного боку, ці частково чи повністю злюмненізовані групи людей являли собою легкозаймистий вибуховий соціальний матеріал, котрий міг відіграти позитивну роль у нищенні віджилих чи чужоземних структур, з другого, - названий негативізм при відсутності власності (володіння) чи постійного джерела прибутку. одержуваного трудовою діяльністю, різко обмежував їх соціально-політичні потенції, зокрема в утвердженні нової моделі соціально-економічних відносин й державному будівництві.

Не можна ігнорувати того факту, гдо нескінченні воєнні дії, поперше, розоряли великі маси населення, позбавляли житла й можливості займатися звичною трудовою діяльністю, руйнували сім'ї, що призводило до ломки усталеного способу життя, традиційних норм поведінки, моральних цінностей, звичних стереотипів мислення и штовхали у вир люмпенізації; по-друге, призвичаювали до використання *брої як "легшого", а часто й єдиного шляху задоволення матеріальних потреб насамперед харчів й одягу. Вони легко ставали під знамена тих, хто обіцяв утримання й поживу (переважно за рахунок пограбування населення). Саме серед них знаходили найбільшу підтримку анархічні принципи козацької "вольниці", сповідувані козацькою (переважно запорозькою) сіромою. Тому якраз ці знедолені іі розорені маси, а не "покозачепе" населення, як вважає російська дослідниця Т. Яковлева, ставали гальмом на шляху державного будівництва, "порохом", яким користувалися старшинські угруповання в боротьбі за владу¹⁴⁷.

Повернемося до свідчень джерел. Виразу ж після завершення Збаразько-Зборівської кампанії (літо 1649 р.) лутивльські воеводи отримали від свого вивідувача інформацію, що "багато запорозьких черка

озлидніли і чвалають до своїх міст нішо" ¹⁴¹. За даними російських послів Г. Неронова та Г. Богданова (кінець листопада - грудень 1649 р.), "в запорозьких містах говорять всяких чинів люди, що вони від війни і розорення гинуть, і кров летється безупинно, і за війною хліба орати і сіна косити їм стало ніколи, і нині помирають вони голодною смертю" ¹⁴⁹. В наступні роки продовжувалася руйнація Правобережжя, особливо трагічними виявилися події листопада 1654 -- березня 1655 р. Десятки тисяч осіб поповнили лави обездолених, чимало з яких знайшло притулок у Запорозжі. За визнанням полковника І. Золотаренка (літо 1656 р.), "є багато бідних черкас; і ці черкаси обурюються на нього, гетьмана, на Богдана Хмельницького, що вони живуть у домах і, перебуваючи в домах своїх, збідніли й голодні" ¹⁵⁰. Десь у березні 1657 р. в Запорозжі спалахнули серію ші заворушення проти гетьманської влади: хотіли вирушити до Чигирини "на гетьмана і на писаря і на (Іюл)ковників і на інших начальних... пограбувати і повбивати..." Б. Хмельницький вжив рішучих іаходів і виступ було придушено ¹⁵¹.

Все ж ситуація у Запорозжі й полках, що прилягали до нього, була вкрай напруженою. І восени 1657 р., коли І. Виговський, прийшовши до влади, пішов на певні обмеження свобод запорозьців, поширення оренд, відновлення панського землеволодіння, вибухнуло повстання, в якому особливо активігу роль відігравали бідніші прошарки козацтва, селян, міщан. Маємо визнання і гетьмана, і кошового Я. Барабаша, що саме вони стали його ініціатором (ті, хто не мав сімей, пожитку і лише зазіхали "на чуже добро") ¹⁵². Як розповідали козаки московському посланцю Д. Рагозіггу, "повстало багато голяків і неїмущих людців, полковників і сотників і осавулів не слухають і говорять: ми їх повбиваємо і майно їх заберемо" ¹⁵³. Згодом у вир боротьби втягується (зі своїх інтересів) значна частина запорозьців й городового козацтва, селян і міщан. Намагання окремих старшин використати бунтівні маси знедолених зля реалізації політичних амбіцій сприяли розростанню масштабів конфлікту й переростанню його весною 1658 р. в жорстоку громадянську війну, що тривала до літа 1663 р. й завершилася розпадом держави на два гетьманства. Започаткував цю практику полтавський полковник М. Пушкар. Літопис С. Величка свідчить: "Він зібрав до себе піхотний полк із винників, броварників, пастухів та людських наймитів, назвавши його дейнеками, і цей полк мав у собі мало товариства з добрим християнським сумлінням, та й зброї не мав пригожої до війни, а лише рогатини, коси та киї, зате мав готові до вбивства і грабунків людських маєтків серця" ¹⁵⁴. А після поразки в червні 1658 р. М. Пушкаря загони дейнсків перейшли на бік російської армії Г. Ромодановського, котрий розпочав наступ проти України, і разом із слобожанськими козацькими полками нападали "на українські містечка та села і без жодної поваги й милосердя шарпали, обдирали, й руйнували, не без убивств, людей, і обертали все внівець" ¹⁵⁵.

За обставин послаблення гетьманської влади, жорстокої боротьби стариган за булаву, настрої й дії дейнещ'ва та запорозької голоти (І. Брюховецький, торуючи шлях до влади, називав її "черню святою, братами гологузами (?)") ¹⁵⁶ призвели в кінці 50-х рр. до помітної анархізації суспільно-політичного життя й, по суті, — до істотного паралічу функціонування місцевих органів влади; серйозного загострення взаємин городового і запорозького козацтва, а в полках -- між старшиною і рядовим козацтвом; перманентної боротьби за вплив і владу на місцях; стихії грабежів і вбивств. Як не гірко визнавати, але в чомусь мав рацію А. Потоцький, коли восени 1659 р. у "записці" королю, описуючи становище в козацькій Україні, констатував: "Тепер уже самі себе поїдають: містечко проти містечка воює, син батька, а батько сина грабує". Він звернув увагу на той факт, що частина "розсудливих козаків" висловлювала бажання, щоб "їх хтось взяв міцною рукою чи в. к. м., чи цар, щоб не до-

пускав такого свавілля з боку некерованої черні" ¹⁷. На початку 1663 р. Я. Сомко повідомив Ф. Лодіженському, що "нині у них всякий собі керує" ¹⁸. У квітні наступного року І. Брюховецький, уже як гетьман, скаржився до Москви про великий непослух ному у війську й просив надіслати вояків для його особистої охорони ¹⁹. А в червні нарікав на те, що запорозький кошовий "отаман привласнює собі владу рівну гетьманській..." ¹⁶⁰. Подібна ситуація до кінця 1665 р. існувала і в Правобережному гетьманстві. Восени 1664 р. полковник О. Гоголь обурювався: "Дійшло до того, що кожен козак був полковником, а кожен сотник - гетьманом" ¹⁶¹. Можна погодитися з думкою Д. Дорошенка, що весною 1665 р. Правобережжя перебувало в "стані загальної анархії" ¹⁶².

Апогей анархо-охлократичної стихії припадає на 1658—1665 рр., після чого, дякуючи зусиллям П. Дорошенка, І. Брюховецького та Д. Многогрішного, її хвиля спадає, хоча у Правобережжі у 1668—1669 рр. відбувся її новий спалах. У липні 1672 р. хан в універсалі до козаків, котрі підтримували М. Ханенка, дорікав їм за те, що "наче непримиренні вороги один з одним, місто з містом воюєте, самі свою власну кров п'єте і землю свою спустошуєте" ¹⁶³. Зазначимо, Іно як Росія, так і Річ Посполита успішно використовували цю ворожнечу в своїх інтересах, постійно нацьковували козацькі низи на старшину, протиставляли запорозьке козацтво городовому. В листі до Я. Собєського від 24 червня 1670 р. П. Дорошенко обвинувачував польський уряд у здійсненні "різних практик": "Наших же свавільників низових збуджують бунтівними привілеями на заколот проте городових козаків, надсилаючи при цію му гроші, клейноди гетьманські. Підбурюють збирати чорні ради, вбивати гетьманів і таким чином стараються релігію нашу православну грецьку, Військо Запорозьке і не лише Україну, а і весь народ наш вигубити" ¹⁶⁴.

(До.» буде)

¹ДБХ. — С. 39, 54—57, 654; Х а р и ш и н М. В. Богдан Хмельницький Із Української православної церкви (1648—1657 рр.) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 1. — С. 92-100; № 5. — С. 57-66; Ф р а н к о І Назв. Пр. — С. 43-48.

²Я к о в е н к о Н. Між правдою і славою — С. 72, 76 (виноска №2).

³Р о л с w i a g l e k J. Najdalszy /achodui pochod wojsk Bohdana Chmielnickiego-mit a rzec/ywislosc // Козацькі війни.. — С. 78—85.

⁴ВУР. — Т. 2. — С. 117-118, 152; Г р у ш е в с ь к и й М Історія. — К. 1995. — Т. 8. — Ч. 3. — С. 146.

⁵Г р у ш е в с ь к и й М Історія — К., 1997. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1494.

⁶АГАД. ф. 559, №36, арк. 148.

⁷ДБХ. — С. 457.

⁸ЛНБ, ВР, ф. 5, спр. Осолінських №768/1. — Т. 4, арк. 486. ⁹Г р у ш е в с ь к и й М Історія. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1132-1135; О г о н d s k i S. Historia belli cosacico-polonici. — Pestini, 1789. — Р. 238—239.

¹⁰Г р у ш е в с ь к и й М На українські теми. "Мазеїнство" і "Богданство" // КС. — 1995. — № 6. — С. 4.

¹¹Г о р о ш к о С. І. Лакований образ Богдана // Політологічні чигання. — 1992. — №1. — С. 257—269; Й о г о ж. Суспільно-політичні та особисті інтереси Богдана Хмельницького напередодні та в ході Визвольної війни // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань). — К.; Черкаси, 1995. — С. 23—25; Його ж. Структура і світогляд української о суспільства на початковому етапі Визвольної війни // Богдан Хмельницький та його доба. — С. 119-121.

¹²М а к а р ч у к С. Державотворчі, національні і соціальні спектри політики Б. Хмельницького // Козацькі війни XVII століття... — С. 19—20.

¹³Я к о в е н к о Н. Між правдою та славою. — С. 74.

¹⁴Там же. — С. 76.

¹⁵Ф е д о р у к Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.). — Львів, 1993 — С. 47—48.

¹⁶М и ц и к Ю. Три листи до історії Хмельниччини з архівосховищ Польщі // Доба Богдана Хмельницького — С. 269.

¹⁷Там же. — С. 271.

- ¹⁵ Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІАУ). ф. 1230. оп. 1. спр 14 зрк 2.
- ¹⁶ ЛНБ, ВР, ф. 5, сир. Осолшських №89/11. арк. 264
- ¹⁷ БЧ. ВР, №46. арк. 241-242; БН, ВМФ, №6706
- ¹⁸ АГАД. ф. 3, №3. арк. 108
- ¹⁹ М а т я х В. М. Назв пр — С. 78
- ²⁰ Kochowski W. Historia panowania Jaiia Ka/шпегм — Ро/ліап, 1840 — Т. 1 — С. 42
- ²¹ Цш.: К р и и ' я к с в и ч І. П. Бої дан Хмельницький — С. 226
- ²² БЧ. ВР, №44, арк. 682; БН, ВМФ, №719.
- ²³ ЦДІАУ. ф. 1230. оп. 1. сир. 13, арк. 5
- ²⁴ ЛНБ, ВР, ф. 5. спр. Осолшських №89/11. арк. 245.
- ²⁵ Г р у ш е в с ь к и й М. Історія... — Т. 9 — Ч. 1. — С. 11
- ²⁶ ЦДІАУ, ф. 1230, оп. 1, сир. 29. арк. 1.
- ²⁷ Цит.: М и ц и к Ю. Національно-визвольна війна — С. 38.
- ²⁸ БЧ, ВР, №657. арк. 384
- ²⁹ Там же. №656, арк. 70 : БН, ВМФ, №6460
- ³⁰ М и ц и к К) Козацька держава — С. 7
- ³¹ М и ц и к Ю. Джерела з історії Нашона.гньо-визію.тьної війни українського наро ду середини XVII століття. — Дніпропетровськ, 1996 — С. 212
- ³² Д о р о ш е н к о Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності — Нью-Йорк, 1985 — С. 174—181
- ³³ Акты ЮиЗР. - Т. 4. - С. 128
- ³⁴ Там же - СПб., 1872. - Т. 7 - С. 271
- ³⁵ Там же - С. 265. ³⁶ Там же - С. 40.
- ³⁷ Ш е л у х и і С. Україна — назва нашої землі з найдавніших часів — Дрогобич, 1992 - С. 61
- ³⁸ Акты ЮиЗР - СПб., 1875 - Т. 8. - С. 47-48
- ³⁹ Цит.: М и ц и к Ю. Національно-визвольна війна — С. 43.
- ⁴⁰ Бібліотека Варшавського університету (далі — БВУ), ВР, №958, арк. 52
- ⁴¹ Архив ЮЗР - К., 1908 - Т. 6. - Ч. 3 - С. 205.
- ⁴² Г р у ш е в с ь к и й М. Історія... - Т. 9 - Ч. 2. - С. 1331; Kubala J. Wojua brandenbuiska i uajazd Rakoc/ego \v roku 1656 i 1657 — Lw (s a) — S. 144—145
- ⁴³ Архив ЮЗР - Т. 6. - Ч. 3 - С. 294—297; Г р у ш е в с ь к и й М. Історія Т. 9 - Ч. 2 - С. 1432-1436
- ⁴⁴ Ф р а н к о І. Назв пр — С. 24—25
- ⁴⁵ Українські народні думи та іспричні пісні — К. 1955 — С. 93. 102—105, ПО, 119
- ⁴⁶ Д а ш к е в и ч Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети - К., 1994 - С. 274.
- ⁴⁷ М и н и к Ю. А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник — К., 1992 — Вин. 1 — Т. 4 - С. 89
- ⁴⁸ Краківський воєводський архів, ф. 452, №72, арк. 136 (3 архіву В. Брехуненка, котрому автори висловлюють щирі вдячність за надану можливість скористатися ксерокопіями окремих справ)
- ⁴⁹ Г е р а с и м ч у к В. Вшовський і Юрій Хмельницький. Історичні студії // ЗНТШ — Львів, 1904 — Т. 59 — С. 1—22; Його ж. Виговщина і Гадяцький градіат // ЗНТШ — Львів, 1909 — Т. 87 — С. 5-36; Т. 88 — С. 23-50; Т. 89 — С. 49-90; Г р у ш е в с ь к и й М. Історія — К. 1937. — Т. 10; К о с і о м а р о в Н. Гетманство Выговского // Исторические монографии и исследования — СПб., 1872. -- Т. 2 — С. 37-194. М и ц и к Ю. Іван Виговський // Володарі - С. 191—233; С м о л і й В. А. С генанков В. С. Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації — К. 1997 — С. 104—121.
- ⁵⁰ БЯУ. ВР, №. арк. 761; БН, ВМФ, №2054; М и ц и к К) А. Джерела з польських архівосховищ — С. 82; Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов (далі — ПВК). — К., 1852 — Т. 4. — С. 155.
- ⁵¹ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі — ПКК). - К., 1898 - Т. 3. - С. 382-383, 387.
- ⁵² Акты ЮиЗР - Т. 4. - С. 255-258; Г о р о б е ц ь В. М., С т р у к е в и ч О. К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII—XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Укр. іст. журн. — 1997 — №. — С. 26; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках — Варшава, 1934 — С. 61—63
- ⁵³ ПКК - Т. 3 - С. 416
- ⁵⁴ Там же - С. 426-428
- ⁵⁵ Ochmann S. Sejmy lat 1661- 1662 - Wr., 1977 - S. 56-57.
- ⁵⁶ ЛНБ, ВР, ф. 5, спр. Осолінських №72/11, арк. 515—519; Д а ш к е в и ч Я. Павло Тетеря. — С. 253—283
- ⁵⁷ Г р у ш е в с ь к и й М. На українські теми — С. 3.
- ⁵⁸ Акты ЮиЗР -- Т. 7 -- С. 30—42; Г о р о б е ц ь В. М. Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво.. - С. 39—40; С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С. Українська державна ідея — С. 148—149
- ⁵⁹ ЦНБ. ІР. ф. 11, 15409, арк. 45; ф. 11, 15576, арк. 61

- ⁶⁵ Акты ЮиЗР. - СПб., 1875. - Т. 8. - С. 10.
⁶⁶ Цит.: Борисенко В. Дем'ян Многої ріиний // Володарі - С. 341.
⁶⁷ Акта ЮиЗР. - СПб., 1877. - Т. 9. - С. 778.
⁶⁸ Там же. - Т. 7. - С. 109.
⁶⁹ Там же. - Т. 7. - С. 30-31; Т. 8. - С. 218-219; Санин Г. Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенка // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали Міжнародної наукової конференції. - К. 1993. - Вип. 2. - С. 25.
⁷⁰ Цит.: Санин Г. Указ, соч. - С. 24.
⁷¹ Бібліотека Баворовських (далі - ББ) (Варшава), ВР. №255, арк. 20-21'; БН.
ВМФ, №227.
⁷² БВУ. ВР. №957, арк. 51.
⁷³ АГАД, ф. 3, №5, арк. 51-52.
⁷⁴ БВУ, ВР, №957, арк. 93'.
⁷⁵ АГЛД, ф. 3, №5, арк. 64.
⁷⁶ Чухліб Т. Історія політичної боротьби в Українській державі у 60-70-х роках XVII ст.: діяльність правобережного гетьмана Михайла Хоненка // Серетньовічна Україна. Збірник наукових праць. - К. 1997. - Вип. 2. - С. 173-179; ЛНБ, ВР, ф. 5, сир. Оссолінських №411/11, арк. 137.
⁷⁷ Бібліотека Польської академії наук (далі - БПАН) (Курнік). ВР, №371, арк. 53'.
БН, ВМФ, №36396 (3 архіву В. Брехуненка).
⁷⁸ АГАД, ф. 3, №5, арк. 58-63, 346'-348'; Збірник Брашньких з Сухой №3/46, арк. 6-16 (3 архіву В. Брехуненка); ф. 553, від. 11, кн. 22, арк. 469; БЧ, ВР, №402, арк. 546-552 (Автори висловлюють ширшу вдячність Н. Стеньгач за надану можливість скористатися мікрофілією даної справи); №376, арк. 178-181; БН, ВМФ, №6281; ББ, ВР, №255, арк. 13-13'; ЛНБ, ВР, ф. 4, сир. Баворовських №80/11, арк. 23-23'; Акты ЮиЗР. - Т. 7. - С. 39-42, 60-62; Т. 8. - С. 142-143, 259; Wolmski J. Kiel Jau III a sprawa Ukrainy 1674-1675 - War., 1934. - S. 21-26. Яковенко Н. Між правдою і славою - С. 74.
⁷⁹ Акты ЮиЗР. - Т. 8. - С. 219.
⁸⁰ Паславський І. "Старожитний наш народ руський..." // Жовтень. - 1988. - №. - С. 126-127.
⁸¹ Бібліотека Інституту ім. Оссолінських (далі - БО) (Вроцлав). ВР, №287/11, арк. 72.
82; БН, ВМФ, №4713.
⁸² ПКС - Т. 3. - С. 417.
⁸³ Мельник Л. Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.) - К., 1995. - С. 153-167; Його ж. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669-1707 рр.) - К., 1995. - С. 5-89; Сергітнюк Г. Я. Правобережна Україна: відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (80-90-ті рр. XVII - початок XVIII ст.) // Укр. іст. журн. - 1996. - №. - С. 105-118; Чухліб Т. В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.) - К., 1996.
⁸⁴ Цит.: Крип'якевич І. П. Історія України - Львів, 1990. - С. 208.
⁸⁵ ЛНБ, ВР, ф. 5, сир. Оссолінських №25/11, арк. ПО; ВУР. - 1.2. - С. 28-29.
⁸⁶ Rawita-Gawlonski F. Op cit. - S. 85.
⁸⁷ Бібліотека Польської академії наук (далі - БПАН) (Краків), ВР, №4062, арк. 270;
БН, ВМФ, №1744.
⁸⁸ ЛНБ, ВР, ф. 5, сир. Оссолінських №25/11, арк. 124'.
⁸⁹ БЧ, ВР, №657, арк. 534. Там же. №42, арк. 543.
⁹⁰ Архив ЮЗР. - Т. 4. - Ч. 3. - С. 162, 519.
⁹¹ Смирин М. М. Народная реформация Томаса Мюннера и Великая Крестьянская война - М., 1955. - С. 384-424, 448-471, 494-544; Ад. А. В. Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI-XVIII вв. // Новая и новейшая история. - 1983. - №. - С. 51.
⁹² Ад. А. В. Указ соч. - С. 53-54; Английская буржуазная революция XVII в. - М., 1954. - Т. 1. - С. 409-425.
⁹³ Ад. А. В. Указ соч. - С. 53-54.
⁹⁴ АГАД, ф. 553, від. 11, кн. 14, арк. 122.
⁹⁵ Стахів М. Вплив Хмельниччини на формування української нації // В 300-ліття Хмельниччини... - С. 8-9.
⁹⁶ ЛНБ, ВР, ф. 5, сир. Оссолінських №89/11, арк. 133.
⁹⁷ ВУР. - Т. 2. - С. 129.
⁹⁸ Смолий В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький - С. 186-189.
⁹⁹ Федорук Я. Универсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів) // Україна модерна - Львів, 1996. - №. - С. 137.
¹⁰⁰ БЧ, ВР, №43, арк. 484-490; Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий - СПб. 1884. - 4-е изд. - испр. и доп. - Т. 2. - С. 225.
¹⁰¹ Цит.: Липинський В. Твори. - Т. 2. - С. 464 (виноска №309).
¹⁰² ЛНБ, ВР, ф. 5, сир. Оссолінських №25/11, арк. 201.
¹⁰³ Там же, №89/11, арк. 210.
¹⁰⁴ Grabowski A. Ojczyście spominki. - K., 1845. - Т. 2. - S. 16.
¹⁰⁵ Мицик Ю. Три листа. - С. 272. * БЧ, ВР, №657, арк. 374.
¹⁰⁶ Там же, арк. 376.
¹⁰⁷ ЛНБ, ВР, ф. 5, сир. Оссолінських №25/11, арк. 229; ф. 103, сир. Сапегів №1, арк. 37.

- ¹⁰⁹ АГАД, ф. 553, в. д. 11, кн. 14, арк. 272.
- ¹¹⁰ Літопис Самовидця — С. 57.
- ¹¹¹ ЛНБ, ВР, ф. 5, спр. Оссолинських №89/11, арк. 285—286.
- ¹¹² Там же, арк. 344.
- ¹¹³ БЧ, ВР, №42, арк. 58.
- ¹¹⁴ ПКС - Т. 2. - С. 570.
- ¹¹⁵ ЛНБ, ВР, ф. 5, спр. Баворовських №35/11, арк. 81—82.¹¹⁶
- ¹¹⁶ Там же, ф. 5, спр. Оссолинських №89/11, арк. 537.¹¹⁷ ЦДІАУ, ф. 1230, оп. 1, спр. 44, арк. 2.
- ¹¹⁸ Лавровський В. М. Барг МА Английская буржуазная революция. Некоторые проблемы Английской буржуазной революции 40-х годов XVII века. - М. 1958 - С. 248—250; Павлова Т. А. Английская буржуазная революция в освещении советской историографии // Вопросы истории - 1968. - №0. - С. 157—160.¹¹⁹ Адо А. В. Указ соч. - С. 63-68.
- ¹²⁰ Гуржий О. Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право - К. 1996 - С. 143—151.
- ¹²¹ ВУІ. - Т. 3 - С. 562, 565; ДБХ. - С. 325; Смолій В. А. Основні тенденції соціальної політики в Україні (друга половина XVII—XVIII ст.) // Середньовічна Україна - Вип. 2 - С. 189, 194.
- ¹²² Степанков В. С. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648—1657) // Феодалізм на Україні. Збірник наукових праць. - К. 1990 - С. 61.
- ¹²³ БО, ВР, №37/11, арк. 211.
- ¹²⁴ Акты ЮиЗР - Т. 5. - С. 158.
- ¹²⁵ Стецюк К. І. Вільні військові села — соціальний наслідок Визвольної війни 1648—1654 рр. // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура Збірник наукових праць. - К., 1986. - С. 117.
- ¹²⁶ ПКС - Т. 3. - С. 189.
- ¹²⁷ Акты ЮиЗР. - СПб., 1878 - Т. 10. - С. 694.
- ¹²⁸ Там же - СПб., 1879 - Т. 11 - С. 764-765.
- ¹²⁹ БЯУ, ВР, №, арк. 895.
- ¹³⁰ ЛНБ, ВР, ф. 5, спр. Оссолинських №89/11, арк. 1140.
- ¹³¹ Листа Івана Сірка. Матеріал до українського дипломарію - К., 1995 - С. 11.
- ¹³² Акты ЮиЗР - Т. 7. - С. 349.
- ¹³³ Там же - СПб., 1892 - Т. 15 - С. 82.
- ¹³⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення - К., 1993. - С. 37—39; Wojcik Z. Rywalizacja polsko-latarska o Ukrainę na przełomie lat 1660—1661 // Przegląd Historyczny - 1954 - Т. 45. - № 4 - С. 620-633.
- ¹³⁵ БЧ, ВР, №402, арк. 513-514, 517-518, 525-526; ПВК. - Т. 4 - С. 430-433, 441-443.
- ¹³⁶ БО, ВР, №37/11, арк. 211.
- ¹³⁷ БЧ, ВР, №657, арк. 311.
- ¹³⁸ ЦДІАУ, ф. 40, оп. 1, спр. 2, арк. 34, 105.
- ¹³⁹ АГАД, ф. 3, №5, арк. 64.
- ¹⁴⁰ Там же, арк. 60.
- ¹⁴¹ БЧ, ВР, №68, арк. 678 (3 архіву В. Брехуненка).
- ¹⁴² Мицик Ю. А. Козацька держава. - С. 5.
- ¹⁴³ Акты ЮиЗР - Т. 7. - С. 360.
- ¹⁴⁴ ЦНБ, ІР, ф. 11, 15422, арк. 94, 107.
- ¹⁴⁵ Акты ЮиЗР. - Т. 7 - С. 9-41.
- ¹⁴⁶ Літопис Самовидця — С. 52.
- ¹⁴⁷ Яковлєва Т. Г. Початковий етап Руїни: соціально-політичне становлення Ізяславської політики України кінця 50-х років XVII ст.: Автореферат... канд. іст. наук — К. 1994 - С. 15. 19—20.
- ¹⁴⁸ ВУР - Т. 2. - С. 245.
- ¹⁴⁹ Там же. - С. 278.
- ¹⁵⁰ Акты Московского государства — СПб., 1894 — Т. 2 — С. 560.
- ¹⁵¹ Архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 19, арк. 12; №1, арк. 90.
- ¹⁵² Акты ЮиЗР. - Т. 4. - С. 51, 60.
- ¹⁵³ Там же. - С. 64.
- ¹⁵⁴ Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 1. - С. 229.
- ¹⁵⁵ Там же. - С. 235.
- ¹⁵⁶ ЦНБ, ІР, ф. 11, 15576, арк. 28.
- ¹⁵⁷ ПКС. - Т. 3. - С. 388.
- ¹⁵⁸ Акты ЮиЗР - Т. 7 - С. 360.
- ¹⁵⁹ ЦНБ, ІР, ф. 11, 15402-15403, арк. 46.
- ¹⁶⁰ Архів, оп. 3, спр. 30, арк. 236.
- ¹⁶¹ ПВК - Т. 4. - С. 461.
- ¹⁶² Дорошенко Д. Назв. пр. - С. 47.
- ¹⁶³ БО, ВР, №287/11, арк. 51.
- ¹⁶⁴ ББ, ВР, №55, арк. 28.¹⁶⁵